

621). **28. Kitâb fî halli şükûki Kitâbi Oklîdis fi'l-uşûl ve şerhi ma'ânih.** Fuat Sezgin ve Matthias Schramm tarafından tıpkıbasımı yapılan eseri (Frankfurt 1985) Halîl Çavîş kısmen neşretmiştir (*Nazariyyetü'l-mütevâziyât fi'l-hendesetü'l-İslâmiyye*, Tunus 1988, s. 121-133). **29. Maqâle li'l-Hasan b. el-Hüseyin b. el-Heysem fî temâmî Kitâbi'l-Maḥrûṭât.** Nazım Terzioğlu tarafından tıpkıbasımı yapılmış (*Das achte Buch zu den "Conica" des Apollonios von Perge, Rekonstruiert von Ibn al-Haysam*, İstanbul 1974) ve J. P. Høgendijk tarafından İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (*Ibn al-Haytham's Completion of the Conics*, New York 1985). **30. Maqâle 'an semerâti'l-hikme.** Eseri Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde (Kahire 1991) ve Ammâr Tâlibî (*MMLADm.*, LXXIII/2 [1998], s. 261-310) neşretmiştir (İbnü'l-Heysem'in eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Sezgin, V, 358-374; VI, 251-261; *DSB*, VI, 204-208).

BİBLİYOGRAFYA :

Sâid el-Endelûsî, *Tabaḳâtü'l-ümem*, s. 150; İbnü'l-Kiftî, *İḥbârü'l-ulemâ'* (Lippert), s. 165-168; Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîhu hükemâ'i'l-İslâm* (nşr. Memdûh Hasan Muhammed), Kahire 1417/1996, s. 98-100; İbn Ebû Usaybia, *Üyûnû'l-enbâ'*, s. 550-560; Max von Krause, *Stambuler Handschriften Islamischer Mathematiker*, Eingegangen 1935; Brockelmann, *GAL*, I, 617-619; *Suppl.*, I, 851-854; S. Inayettullah, *Hasan Ibn al-Haytham: a Muslim Scientist of 4th Century A. H.*, Lahore 1950; Sarton, *Introduction*, I, 721-723; M. Schramm, *Ibn al-Haythams Weg zur Physik*, Wiesbaden 1963; a.mlf., "Ibn al-Haytham's Stellung in der Geschichte der Wissenschaften", *Fikrun wa Fen*, VI, Bonn 1965, s. 2-22; Sezgin, *GAS*, V, 358-374; VI, 251-261; VII, 288; *Ibn al-Haytham: Proceedings of the Celebrations of 1000th Anniversary* (ed. Hakim Mohammed Said), Karachi 1970; Eilhard Wiedemann, *Aufsätze zur arabischen wissenschaftsgeschichte*, Hildesheim 1970, I-II; a.mlf., *Gesammelte Schriften zur arabisch-islamischen wissenschaftsgeschichte* (ed. Dorothea Girke – Dieter Bischoff), Frankfurt 1984, I-III; B. H. Sude, *Ibn al-Haytham's Commentary on the Premises of Euclid's Elements*, Books (doktora tezi, 1974), Princeton University, I-VI; A. I. Sabra, "Ibn al-Haytham and the Visual-Ray Hypothesis", *İsmâ'îlî Contributions to Islamic Culture* (ed. S. H. Nasr), Tahran 1977, s. 187-205; a.mlf., *The Optics of Ibn al-Haytham*, London 1989; a.mlf., *Optics, Astronomy and Logic: Studies in Arabic Science and Philosophy*, Hampshire 1994; a.mlf., "One Ibn al-Haytham or Two? An Exercise in Reading the Bio-bibliographical Sources", *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften*, XII, Frankfurt 1998, s. 1-50; a.mlf., "Ibn al-Haytham", *DSB*, VI, 189-210; Anton Heinen, "Ibn al-Haytham's Autobiographie in einer Handschrift aus dem Jahr 556 H./ 1161 A. D.", *Die islamische welt zwischen Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag* (hrsg. von U. Haar-

man – P. Bachmann), Beirut-Wiesbaden 1979, s. 254-277; a.mlf., "al-Birûnî and Ibn-al-Haytham: A Comparative Study of Scientific Method", *Studies in History of Medicine*, I/4, New Delhi 1977, s. 285-297; Beşşâr M. Sâid Kâsim – Ali Yûsuf Ferah, *el-Hasen b. el-Heysem ve eşerühü 'ale'l-mesireti'l-ilmîyyeti'l-hadişe*, Zerkâ 1405/1985; Hamîd Mûrânî, *Târîhu'l-ülûm 'inde'l-'Arab*, Beyrut 1989, s. 177-193; Muhammed Saud, *The Scientific Method of Ibn al-Haytham*, Islamabad 1990; U. Rebstock, *Rechnen im islamischen Orient*, Darmstadt 1992, s. 66-67, 178-182, 199-202; R. Rashed, *Optique et mathématiques: Recherches sur l'histoire de la pensée scientifique en Arabe*, Hampshire 1992; a.mlf., *Géométrie et dioptrique au Xe siècle: Ibn Sahl, al-Qûhi et Ibn al-Haytham*, Paris 1993; a.mlf., *Les mathématiques infinitésimales du IXe au XIe siècle: Ibn al-Haytham*, London 1993, II; a.mlf., "Ibn al-Haytham (Alhazen)", *Encyclopedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*, Dordrecht 1997, s. 405-408; İzmirli İsmail Hakkı, "İbn Yûnus ve İbnü'l-Heysem", *DİFM*, I/4 (1926), s. 45-73; Hamit Dilgan, "Hassan Ben Haihem et les manuscrits existants dans les bibliothèques d'Istanbul", *Bulletin of the Technical University of Istanbul*, VIII, İstanbul 1955, s. 36-41; David C. Lindberg, "Alhazen's Theory of Vision and Its Reception in the West", *ISIS*, LVIII (1968), s. 321-341; Günay Tümer, "İbn-i Heysem'in Şimdiye Kadar Ele Geçmemiş Bir Eseri", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, Ankara 1980, s. 219-223; Bruce Eastwood, "Alhazen, Leonardo, and Late-Medieval Speculation on the Inversion of Images in the Eye", *Annals of Science*, sy. 43, Oxford 1986, s. 413-446; Hüseyin Gazi Topdemir, "İbnü'l-Heysem'in Optik Araştırmaları", *Bilim Felsefe Tarih*, I, İstanbul 1991, s. 174-194; a.mlf., "İbnü'l-Heysem'in Optik Araştırmaları", *Bilim ve Felsefe Metinleri*, I/1, Ankara 1992, s. 67-84; a.mlf., "İbn el-Heysem'in Işık Üzerine Adlı Çalışması", *TTK Belleten*, LXI/230 (1997), s. 43-65; Gérard Simon, "L'optique d'Ibn al-Haytham et la tradition ptoléméenne", *Arabic Sciences and Philosophy*, II, Cambridge 1992, s. 203-235; Aydın Sayılı, "A Possible Influence in the Field of Physiological Optics of Ibn Sînâ on Ibn al-Haytham", *TTK Belleten*, XLVII/187 (1983), s. 665-675; H. Suter, "İbnülheysem", *İA*, V/2, s. 859-861; J. Vernet, "Ibn al-Haytham", *EP* (İng.), III, 788-789.

HÜSEYİN GAZİ TOPDEMİR

İBNÜ'L-HÜMÂM

(ابن الهمام)

Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid
b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî
(ö. 861/1457)

Hanefî fakihi, usul ve kelâm âlimi.

790'da (1388) İskenderiye'de dünyaya geldi. Bu tarih 788 (1386) ve 789 olarak da zikredilmektedir. Dedesinin dedesi Hü-mâmeddin'e nisbetle İbnü'l-Hümâm lakabı ile meşhur olmuştur. Dedesi Abdülhamid ve büyük dedesi Mesud aslen Si-

vaslı olup burada kadılık yapmışlardır. Babası, muhtemelen yaşadığı dönemde Anadolu'nun içine düştüğü kargaşa ortamında kurtulmak amacıyla Memlûkler'in idaresi altındaki Mısır'a gitmiş ve İskenderiye'de Hanefî kadılığı görevinde bulunmuştur. İlk derslerini babasından alan İbnü'l-Hümâm, on yaşında iken babasının ölümü üzerine anneannesinin gözetiminde yetişti. Onunla birlikte Kahire'ye giderek Şehâbeddin el-Heysemî'nin yanında Kur'an-ı Kerim'i ezberledi, İbnü'z-Zerâtî-tî ve Zeynüddin Abdurrahman et-Tefeñnî'den kıraat dersleri aldı. Bir ara İskenderiye'ye dönerek burada öğrenimine devam etti, ardından tekrar gittiği Kahire'de uzun süre kaldı. Cemâleddin Yûsuf b. Muhammed el-Humeydî, İbnü'l-Mecdî, Muhammed b. Ahmed el-Bisâtî, Bedreddin Mahmûd b. Muhammed el-Aksarâyî, Bedreddin el-Aynî, Ebû Zûr'a İbnü'l-İrâkî, İbn Hacer el-Askalânî, Kâriülhidâye, Ebû'l-Velîd İbnü's-Şihne, Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cemâa ve Kemâleddin eş-Şümunnî gibi çeşitli mezheplere mensup âlimlerden Arap dili ve edebiyatı, mantık, kelâm, tefsir, hadis, fıkıh ve fıkıh usulü dersleri aldı. Kendisinden çok faydalandığı hocası Abdurrahman et-Tefeñnî ile birlikte Kudüs'e, fıkıh usulü okuduğu Ebû'l-Velîd İbnü's-Şihne ile birlikte 814 (1411) yılında Halep'e giderek bir süre bu şehirlerde tahsilini sürdürdükten sonra tekrar Kahire'ye döndü.

Öğrencilik yıllarında çeşitli sıkıntılar ve müzmin hastalıklarla mücadele eden İbnü'l-Hümâm tahsilini tamamladıktan sonra ilim ve öğretimle meşgul oldu. 829 (1425-26) yılında el-Melikü'l-Eşref Barsbay'ın kurduğu Eşrefiyye Medresesi'ne müderris tayin edildi ve 18 Şâban 833'te (12 Mayıs 1430) kendi isteğiyle ayrılınca kadar bu görevde kaldı. 847'de (1443) getirildiği Seyhüniyye Hankahı'nın şeyhliğinden de 858'de (1454) kendi isteğiyle ayrıldı. Bu arada Mansûriyye ve Kubbetü Sâlih medreselerinde hocalık yaptı. 824 (1421), 854 (1450) ve 858-860 (1454-1456) yıllarında yaptığı hac ziyaretleri sırasında Mekke ve Medine'de çeşitli âlimlerle ilmi müzakerede bulundu. İbnü'l-Hümâm'ın yetiştiği öğrenciler arasında Sehâvî, Takıyyüddin eş-Şümunnî, İbn Kutluboğa, İbn Emîru Hâc, İbnü'l-Gars, Kemâleddin İbn Ebû Şerîf, İbnü'l-Kerekî ve Necmeddin İbn Kâdî Aclûn gibi âlimler yer almaktadır. İbnü'l-Hümâm 7 Ramazan 861 (29 Temmuz 1457) tarihinde Kahire'de vefat etti ve İbn Atâullah el-İskenderî'nin Karâfe'deki türbesine def-

nedildi. Sehâvî, hocası hakkında *el-İhtî-mâm bi-tercemeti'l-Kemâl b. el-Hü-mâm* adıyla bir eser yazmışsa da (*ez-Zeyl 'alâ Ref'i'l-İşr*, neşredenin girişi, s. 22; *İzâ-hu'l-meknûn*, I, 151) bunun günümüze ulaşmış olmadığı bilinmemektedir.

İbnü'l-Hümâm fıkıh ve fıkıh usulü yanında kelâm, mantık, Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis sahalarında yetkin bir âlimdir. Yaptığı tartışmalarda ve yazdığı eserlerde konuları ortaya koyuşu, görüşleri ve delilleri değerlendirip tartışarak bir sonuca ulaşmadaki kabiliyeti sağlam bir mantık, cedel ve felsefe eğitimi aldığını göstermektedir. Bizzat kendisinin, "Makûlâtta hiç kimseyi taklit etmem" sözü de (*Süyûtî, Buğyetü'l-vu'ât*, I, 167) aklı ilimlerdeki yetiştikliliğini ifade etmektedir. Sarf, nahiv, bedî, beyân, meânî gibi alanlarda müstakil eser vermemiş olsa bile kelâm, fıkıh ve fıkıh usulüne dair eserlerinde dil ve edebiyat olan vukufunu görmekte mümkündür. Yahyâ b. Attâr, İbnü'l-Hümâm'ın örnek gösterildiği yönlerden birinin de fesahati olduğunu söylemiştir (*Sehâvî, ed-Dav'ü'l-lâmî*, VIII, 129). Arapça yanında Farsça ve Türkçe de bilen İbnü'l-Hümâm şiir yazmış olmakla beraber müstakil bir divanı bulunmayıp şiirlerinden bazı parçalar tabakat kitaplarında yer almaktadır (Aydın, s. 74-78).

Kaynaklarda İbnü'l-Hümâm'ın güzel sesile mûsiki icra ettiğine dair verilen bilgiler onun sanatkâr bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. İbrâhim b. Ömer el-Edkâvî ve Muhammed b. Muhammed el-Havâfî'ye intisap ederek kendilerinden tasavvuf terbiyesi almış. İbnü'l-Arabî'nin *Fuûşû'l-hikem*'ini okutan Nasrullah b. Abdurrahman el-Ensârî ile sohbetlerde bulunmuştur. Tasavvufa olan alâkası sebebiyle seçkin sûfilere verilen "şeyhü's-şüyûh" ve "şeyhü'l-ârifin" unvanlarıyla anılmış ve Şeyhûniyye Hankahı'nın şeyhliğine tayin edilmiştir. İbnü'l-Hümâm, bir ara tasavvufî hayata ilgisini arttırarak uzlete çekilmişse de çevresindeki kimseler onu halkın içine dönmenin gerekliliği konusunda uyarmışlardır.

İbnü'l-Hümâm, tefsir ve hadis alanında da yetkin bir âlim sayılmakla birlikte eser verdiği ve uzmanlaştığı ilim dalları fıkıh, fıkıh usulü ve kelâmdır. Bedreddin Mahmûd el-Aksarâyî'den tefsir dersleri alan İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadîr*'deki ahkâm âyetleriyle ilgili yorum ve değerlendirmeleri onun bu daldaki kabiliyetini ortaya koymaktadır. Bu eserinde Taberî, Kâdî Beyzâvî ve Zemahşerî gibi müfessirlerden nakillerde bulunmakla beraber da-

ha çok kendi ilmi dirâyetiyile âyetleri yorumlamıştır. Yine *Fethu'l-kadîr* ile *et-Tahrîr*'de yer yer hadis ve usulüne dair bilgiler vermesi ve hadisleri sened ve metin yönünden tenkide tâbi tutmasından bu alanda da mütehasıs olduğu anlaşılmaktadır. *et-Tahrîr*'in şârihlerinden İbn Emîru Hâc, İbnü'l-Hümâm'ı "hâfız" olarak nitelemiş (*et-Tahrîr ve't-tahbîr*, II, 240, 272), Leknevî de onun iyi bir hadis âlimi ve hâfız olduğunu söylemiş (*el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 180), Zâhid Kevserî, kendisini Hanefî mezhebinin büyük hâfız ve muhaddislerinden saymıştır (*Fıkhü ehli'l-İrâk*, s. 73). Sehâvî'nin, İbnü'l-Hümâm'ın büyük âlimlerden biri olmakla beraber hadis konusunda fazla bilgisinin bulunmadığını söylemesi (*ed-Dav'ü'l-lâmî*, VIII, 131), başka bir yerde işaret ettiği gibi fazla hadis rivayet etmediği (*a.g.e.*, VIII, 129) ve mesaisini büyük ölçüde bu alana hassetmediği anlamındadır. Onun hadis kaynaklarına vukufu, deliller karşısındaki tenkitçi ve tarafsız tutumu, senedi zayıf bir hadisin metninin sahih olabileceği prensibini benimsemesi, Kur'an-Sünnet bütünlüğüne dikkat etmesi ve buna aykırı düşen hadislerdeki çelişkileri gidermeye yönelik bazı esaslar belirlemeye çalışması, hadis ilmine yaptığı katkıları, bu daldaki ihtisas ve ehliyetini ortaya koymaktadır (Kırbaçoğlu, s. 32).

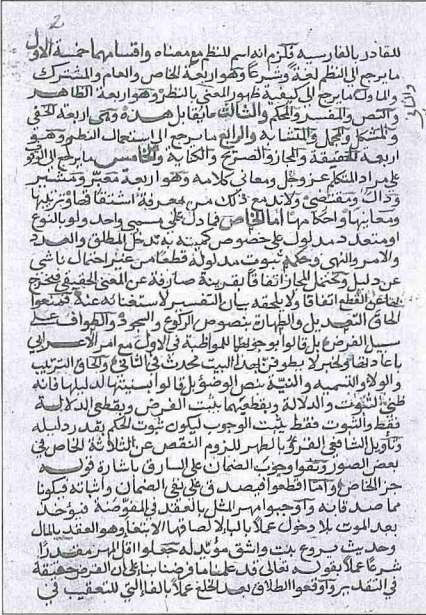
İbnü'l-Hümâm'ın *el-Müsâyere* adlı eseri onun kelâm ilmindeki vukufunu göstermekte olup üzerinde yapılan şerh, hâşye ve atıflarla Mâtürîdiyye kelâmının önemli bir kaynağı haline gelmiştir. Müellif bu eserinde genellikle bağlı bulunduğu ekolün görüşlerini zikredip savunmuşsa da haberi sıfatların yorumunda Selefi düşünceye yaklaşmış, tekvin sıfatının izahında ise Mâtürîdiyye ile Eş'ariyye telakkisinin sonuç itibarıyla birbirine yakın olduğunu söylemiştir.

el-Hidâye'nin önemli şerhlerinden biri olan *Fethu'l-kadîr* ve *et-Tahrîr* adlı eserlerinde takip ettiği metot, kullandığı bol malzeme ve yaptığı tartışma ve tahliller yanında mezhep taassubuna düşmeden kendi görüş ve tercihini belirtmiş olması İbnü'l-Hümâm'ın fıkıh alanında otorite olduğunu kanıtlamaktadır. Gerek kullandığı deliller gerekse vardığı sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde onun ehl-i re'y ile ehl-i eser arasında orta bir yol tuttuğu söylenebilir. Öte yandan ilme ve ilim adamlarına karşı beslediği saygı ve hoşgöründen dolayı başkalarıyla tartışmalara girmeyen İbnü'l-Hümâm, o sırada Mısır ve Şam bölgesinde görüşleri ve mücade-

lesi tartışılmaya devam eden Takıyyüddin İbn Teymiyye'ye karşı cephe almamış, hatta ona olan saygı ve hayranlığını dile getirmiştir (*Sehâvî, ed-Dav'ü'l-lâmî*, VIII, 131).

Talebesi Sehâvî tarafından ilmi üstünlükleri anlatılırken verilen örneklerden ve kullanılan ifadelerden İbnü'l-Hümâm'ın tercih ehli bir fakih olduğu anlaşılmaktadır. *et-Tahrîr*'e *Teyisîrü't-Tahrîr* adıyla bir şerh yazan Emîr Pâdişah, İbnü'l-Hümâm'ı "şeyh, allâme, zamanının müctehidi, asrının muhakkiki, şeyhülislâm, müftülenâm ve kutbü'l-ârifin" olarak anarken Hanefî fakihlerinden İbn Gânim el-Makdisî, Leknevî ve İbn Âbidîn onun müctehid olduğunu söylemişlerdir (*el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 180; *Mecmû'atü resâ'il*, I, 32; *Reddû'l-muhtâr*, III, 173, 621, 688). Son dönem hukukçularından Seyyid Bey de İbnü'l-Hümâm'ı Hanefî mezhebinin son müctehidlerinden biri saymıştır (*Usûl-i Fıkıh*, s. 58; ictihadlarına dair bazı örnekler için bk. Aydın, s. 112-119).

Eserleri. 1. *Fethu'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr*. Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye* adlı eserinin şerhidir. İbnü'l-Hümâm'ın, hocası Kâriüdhidâye'den on dokuz yıl boyunca *el-Hidâye* okuduktan sonra'da 829 (1426) telifine başladığı, ancak vefatıyla eksik kalan bu eserini, "Kitâbü'l-Vekâle"den itibaren Kadızâde Ahmed Şemseddin (ö. 988/1580) *Netâ'icü'l-efkâr fî keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr* adıyla tamamlamıştır. *el-Hidâye*'nin en önemli şerhlerinden biri olan ve özellikle hadislerin değerlendirilmesiyle dikkat çeken eserde (bk. *el-HIDÂYE*) İbnü'l-Hümâm mezhepler arası ihtilâfî konuları geniş bir şekilde tartışmış ve sadece Hanefî mezhebi içindeki farklı ictihadlarda değil diğer mezheplere ait görüşler arasında da tercihlerde bulunmuştur. Çeşitli baskıları gerçekleştirilen *Fethu'l-kadîr*'in (I-IV, Leknevî 1292, Kadızâde'nin tek milesiyle birlikte; I-VIII, Bulak 1315-1318; I-VIII, Kahire 1356, Kadızâde'nin tek milesi, Bâbertî'nin *el-Hidâye* şerhi ve Sâdî Çelebî'nin buna hâşiyesiyle birlikte; I-IX, Kahire 1306, 1319, anılan eserler ve Kurlânî'nin *el-Hidâye* şerhiyle birlikte; I-X, Kahire 1970, Kadızâde, Bâbertî ve Sâdî Çelebî'nin eserleriyle birlikte) konu indeksine yapılmıştır (*Fihrisü Fethi'l-kadîr şerhi'l-Hidâye*, Küveyt 1407/1986). Kâtib Çelebi, Ali el-Kârî'nin *Fethu'l-kadîr*'e bir hâşye yazdığını, İbrâhim el-Halebî'nin de eseri bir cilt halinde ihtisar ettiğini söyler (*Keşfü'z-zunûn*, II, 2034). 2. *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-usûl*. Fukaha ve mütekelimîn me-

İbnü'l-Hümâm'ın *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-uşûl* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 780)

totları birleştirilmek suretiyle kaleme alınan fıkıh usulüne dair muhtasar bir eser olup üzerine İbn Emîru Hâc ve Emîr Pâdişah tarafından birer şerh yazılmış, Zeynüddin İbn Nüceym de kitabı *Lübbü'l-uşûl* adıyla ihtisar etmiştir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 780, Damad İbrâhîm Paşa, nr. 429; TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 714). İbn Emîru Hâc'ın şerhi *et-Tahrîr ve't-tahbîr* (I-III, Bulak 1316; Beyrut 1403/1983), Emîr Pâdişah'ın şerhi ise *Teysîrû't-Tahrîr* (I-IV, Kahire 1350-1351/1931-1932) adını taşır. İbn Emîru Hâc'ın eseri fıkıh usulü, kelâm ve mantıkla ilgili konularda temayüz ederken Emîr Pâdişah şerhinde daha çok İbn Emîru Hâc'dan faydalanmış, özellikle metinleri sarf ve nahiv açısından açıklamaya çalışmıştır. *et-Tahrîr* birçok defa basılmıştır (Kahire 1351/1932; I-III, Bulak 1316-1318, İbn Emîru Hâc'ın *et-Tahrîr* i ve İsnevî'nin *Nihâyetü's-sûl* ü ile birlikte; Beyrut 1403/1983, Bulak baskısından ofset; I-IV, Kahire 1350-1351/1931-1932, Emîr Pâdişah'ın *Teysîrû't-Tahrîr* iyle birlikte). 3. *el-Müsâyere** *fi'l-'akâ'id* *il-münciye fi'l-âhire*. Mukaddimesinde anlatıldığına göre, Gazzâlî'ye ait *er-Risâletü'l-kudsiyye*'nin özetlenmesi amacıyla yazılmaya başlanan eser yapılan açıklamaların ilâvesiyle müstakil bir kitap halini almış, bununla birlikte bölüm başlıkları *er-Risâletü'l-kudsiyye* ile paralel yü-

rüdüğünden *el-Müsâyere* diye adlandırılmıştır. Klasik kelâm kitaplarının IX. (XV.) yüzyıla ait önemli bir örneğini teşkil eden eser üzerine, müellifin *Tavzîhu'l-Müsâyere* (İÜ Ktp., AY, nr. 406) ve talebesi Kemâleddin İbn Ebû Şerîf'in *el-Müsâmere* 'siyle diğer bazı şerh ve hâşiyeler kaleme alınmıştır. Eserin çeşitli baskıları yapılmıştır (Bulak 1317, Kemâleddin İbn Ebû Şerîf'in *el-Müsâmere* 'si ve İbn Kutluboğa'nın hâşiyesiyle birlikte; İstanbul 1400/1979; Delhi 1904, *el-Müsâmere* ile birlikte). 4. *Zâdü'l-fakîr* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 276/4, vr. 39-60, Şehid Ali Paşa, nr. 2750/2, vr. 14-28; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2124, vr. 25-34; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 8042; Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 5174). Namazla ilgili muhtasar bir eser olup Muhammed b. Abdullah et-Tîmurtâşî (*İ'ânetü'l-hakîr li-Zâdi'l-fakîr*, Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1992; Berlin Staatsbibliothek, nr. 4609), Ahmed b. İbrâhîm et-Tûnisî (*İs'âfü'l-mevla'l-kâdir şerhu Zâdi'l-fakîr*, Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 4047) ve diğer bazı âlimler tarafından şerhedilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 946; Brockelmann, GAL, II, 99; Suppl., II, 92). 5. *İ'râbü kavlihi şallallahü 'aleyhi ve sellem*: "*Kelime-tân hafifetân 'ale'l-lisân*" (nşr. Kahtân Abdurrahman ed-Dûrî, Bağdad 1980). Hz. Peygamber'in, "Sübhanallâh ve bi-ham-

dihî sübhânallâhi'l-'azîm" hadisinin (Bu-hârî, "Tevhîd", 58; Müslim, "Zikir", 10) anlamı ve gramer bakımından açıklanması dair bir risâledir. 6. *et-Terğîb fi'l-kesb*. Çalışma ve kazanç yolları hakkında bir risâle olup özellikle yeme, giyme, yedirme ve konuşmayla ilgili hükümleri ihtiva etmektedir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 929/6, vr. 150-157). 7. *Fevâtihu'l-efkâr fi şerhi Lema'âti'l-envâr*. Müellifin, hocası Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cemâa'nın anatomiye dair eserine yazdığı şerh olup (*Keşfü'z-zunûn*, I, 409; II, 1292) bir nüshası Berlin'de Staatsbibliothek'te bulunmaktadır (Brockelmann, GAL, II, 99; Suppl., II, 112; Ahlwardt, V, 510). 8. *Es'ile* ve *ecvibe* (Çorum İskilip İlçe Halk Ktp., nr. 1178). 9. *Fetâvâ İbn Hümâm* (Çorum İskilip İlçe Halk Ktp., nr. 1289). 10. *İktidâ'u'l-Hanefiyye bi's-Şâfi'iyye* (Brockelmann, GAL Suppl., II, 92). 11. *Âkide* (Pertsch, II, 10). 12. *Fihristü Fetâvâ Kârî'ilhidâye* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1141, vr. 112^a-149^a). İbnü'l-Hümâm'ın ayrıca, Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'ye ait *el-Bedî'* adlı fıkıh usulü kitabına *Şerhu Bedî'i'n-nizâm* (*İzâhu'l-Bedî'*) adıyla bir şerh yazdığı belirtilmektedir (İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr*, I, 5, 34; *Keşfü'z-zunûn*, I, 236).

Cemâleddin el-Kâsimî, *el-Ecvibetü'l-merdiyye 'ammâ evredehü Kemâlüddin b. el-Hümâm 'ale'l-müstedillîn bi's-sübûti's-sünneti'l-mağribi'l-kaşbiyye* adıyla bir kitap kaleme almış (Dimaşk 1326), son dönemlerde de İbnü'l-Hümâm'la ilgili olarak bazı çalışmalar yapılmıştır: Ali Bakkal, *Fethu'l-Kâdir Şerhu'l-Hidâye Adlı Eserin Konularına Göre İndeksi* (lisans tezi, 1979, Erzurum İslâmî İlimler Fakültesi); Emrullah Fatîş, *İbnü'l-Hümâm'ın el-Müsâyere Adlı Eserinde Bi'setü'l-Enbiyâ ve Sem'iyyât Bahislerinin Gazzâlî ile Mukayyesesi* (yüksek lisans tezi, 1992, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Halil Taşpınar, *Kemâleddin İbn Hümâm'a Göre Allah Teâlâ'nın Sıfatları ve Gazzâlî'nin Bu Husustaki Görüşleri ile Karşılaştırılması* (yüksek lisans tezi, 1992, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Hakkı Aydin, *Sivâsî İbn-i Hümâm ve Tahrîr'i* (Sivas 1993); Mustafa Yalçınkaya, *İbn Hümâm'ın Müsâyere Adlı Eserindeki İman ve İslâm ile İlgili Konuların İmam Gazzâlî ile Karşılaştırılması* (yüksek lisans tezi, 1993, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Kâmil Güneş, *İbnü'l-Hümâm'ın Kader Anlayışı* (yüksek lisans tezi, 1993, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); *Kemâleddin İbn-i Hü-*

mâm'ın Hayatı, Eserleri ve İlmî Kişiliği (haz. Mustafa Aymak – Halil İbrahim Karademir, Sivas 1993 [sempozyum tebliğleri]); Ahmet Akgüç, *Kemâleddin İbn Hümâm'a Göre Allah Teâlâ'nın Fiilleri ve Gazzâlî'nin Bu Husustaki Görüşleriyle Karşılaştırılması* (yüksek lisans tezi, 1994, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Niyazi Kahveci, *İbnü'l-Hümâm ve İbn Âbidîn'e Göre İslâm Hukukunda Siyasal Suç* (Ankara 1996). İbnü'l-Hümâm'a dair özellikle son yıllarda Türkiye'de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çerçevede 3 Haziran 1990 tarihinde Sivas'ta Kemâleddin İbnü'l-Hümâm Vakfı kurulmuş ve bu vakıf tarafından ilmî toplantılar düzenlenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Tevhîd", 58; Müslim, "Zikir", 10; Tirmizî, "Da'avât", 59; İbn Mâce, "Edeb", 56; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyer*, İstanbul 1400/1979, s. 32-35, 176; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-gumr*, VIII, 203; İbn Tağrîberdî, *ed-Delîlû's-Şâfi* (nşr. Fehîm M. Şeltût), Mekke 1403/1983, II, 650; İbn Emîrû Hâc, *ed-Takrîr ve't-tahbîr*, Bulak 1316, I, 5, 34; II, 240, 272; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cemû's-şüyûh* (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Riyad 1402/1982, s. 240-241; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî*, VIII, 127-132; a.mlf., *ez-Zeyl'alâ Ref'i'l-ışr* (nşr. Cûde Hilâl – Muhammed Mahmûd Subh), Kahire 1966, s. 16, 68, 124, 128, 131, 141, 142, 310, 410, 443, 447, 451, 452, 455, 460; ayrıca bk. neşreden giriş, s. 22; Süyûtî, *Büğüyetü'l-vu'ât*, I, 166-169; a.mlf., *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 474; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 270-272; Emîr Pâdişah, *Teyisür't-Tahrîr*, Kahire 1350/1932, I, 3; Keşfü'z-zunûn, I, 236, 358, 409, 882; II, 1292, 1666-1667, 2034; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 298-299; Şevkânî, *el-Bedrû't-tâli*, II, 201-202; İbn Âbidîn, *Mecmû'atü'r-resâ'il*, I, 32; a.mlf., *Reddû'l-muhtâr* (Kahire), III, 173, 621, 688; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 180-181; Pertsch, *Gotha*, II, 10; Ahlwardt, *Verzeichnis*, IV, 145; V, 510; Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh, Medhal*, İstanbul 1333, s. 58-59; Brockelmann, *GAL*, II, 99; *Suppl.*, II, 91-92, 112; *İzâhu'l-meknûn*, I, 151; Muhammed Zâhid Kevserî, *Fıkıhu ehlil'Irâk ve hadîsühüm* (nşr. Abdül-fettâh Ebû Gudde), Beyrut 1390/1970, s. 73; M. Mutî' el-Hâfiz, *Fihrisü' mahtûâtî Dâri'l-kütübî'z-Zâhiriyye: el-Fıkhu'l-Hane'fi*, Dimaşk 1400/1980, I, 52, 405; D. Gimaret, *Théories de l'acte humain en théologie musulmane*, Paris 1980, s. 224-231; Bilmen, *Kamus*, I, 405; Ramazan Şeşen v.dğr., *Fihrisü' mahtûâtî Köprülü*, İstanbul 1406/1986, II, 394; Ahmet Özel, *Hane'fi Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, s. 96-97; Hakkı Aydın, *Sivaslı İbn-i Hümâm ve Tahrîri*, Sivas 1993; Mehmet Hayri Kırbaçoğlu, "Kemâleddin İbn-i Hümâm'ın Hadisçiliği", *Kemâleddin İbn-i Hümâm'ın Hayatı, Eserleri ve İlmî Kişiliği* (haz. Mustafa Aymak – Halil İbrahim Karademir), Sivas 1993, s. 25-32; Sabri Hizmetli, "Kemâleddin İbn Hümâm es-Sivâsî'nin Kitâbü'l-Müsâyeresi ve İslâm Düşünce Tarihindeki Yeri", *Diyanet İlmî Dergi*, XXIX, Ankara 1993, s. 47-55; Muhammed Hâdî Müezzîn-i Câmî, "İbn Hümâm", *DMBİ*, IV, 120-121.

FERHAT KOCA

İBNÜ'L-İRÂKÎ

(ابن العراقي)

Ebü Zür'a Velîyyüddîn Ahmed
b. Abdîrahîm b. el-Hüseyn
el-Kürdî el-Mihrânî
(ö. 826/1423)

Hadis hâfızı ve fakih.

3 Zilhicce 762'de (4 Ekim 1361) Kahire'de doğdu. Babası Zeynüddin el-İrâkî devrinin tanınmış bir hadis âlimiydi. Annesi Ümmü Ahmed Âişe el-Alâî de hadisle ilgilenen bir hanım olup 765'te (1364) tahsil için Dimaşk'a giden eşine refakat etmiş ve oradaki muhaddislerden faydalanmıştı. İbnü'l-İrâkî, önce babasından daha sonra Ebü'l-Harem Muhammed b. Muhammed el-Kalânîsi, İzzeddin İbn Cemâa ve İbn Nübâte el-Misrî gibi âlimlerden ders aldı. Babası onu üç yaşında iken Dimaşk'a götürdü ve Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, İbn Râfi' ve Sittülarab gibi muhaddislerin derslerinde bulunmasını, oradan da Kudüs'e giderek Dimaşk'ın ileri gelen âlimlerinden icâzet almasını sağladı. İbnü'l-İrâkî Kahire'ye dönünce Kur'an-ı Kerim'i ve çeşitli ilimlere dair metinleri ezberlemeye başladı. İbn Abdülber es-Süb-kî, Nâsîrüddin Muhammed b. Ali el-Harâvî, Cüveyriye bint Ahmed el-Hekkâriyye ve Cemâleddin Abdullah b. Ali el-Bâcî gibi âlimlerden faydalandı. 768'de (1367) babasıyla birlikte Mekke ve Medine'ye gitti. Medine'de Bedreddin İbn Ferhûn'dan, Mekke'de Bahâeddin İbn Akil, Ümmü'l-Hasan Fâtıma bint Ahmed el-Harâzî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed en-Nümeyrî gibi muhaddislerden hadis dinledi. 780'den (1378) sonra, eniştesi ve hocası olan Nüreddin el-Heysemî ile ikinci defa Dimaşk'a giderek muhtelif âlimlerden istifade etti. Başta hadis, fıkıh ve usûl-i fıkıh olmak üzere çeşitli ilimlerde kendini yetiştiren İbnü'l-İrâkî'nin tanınmış hocaları arasında İsnevî, İbnü'l-Mülâkkın ve Ömer b. Raslân el-Bulkinî de yer alır. 822'de (1419) hac maksadıyla Hicaz'a gitti, orada birçok kişiye hadis imlâ etti. Takıyyüddin el-Fâsî, İbnü'l-Hümâm, Sâlih b. Ömer el-Bulkinî, Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî, Şümunnî ve Kadı Ebü'l-Berekât İzzeddin Ahmed b. İbrâhim el-Askalânî ondan faydalanmış pek çok talebeden bazılarıdır.

İbnü'l-İrâkî Kahire'deki Baybarsiyye, Karasunguriyye, Cemâliyye en-Nâsiriyye, Fâziliyye medreseleriyle Kâmilîyye Dârülhadisi ve İbn Tolun Camii'nde ders verdi. Babasının uzun bir aradan sonra yeniden

canlandığı imlâ meclislerini onun vefatının ardından Şevval 810'dan (Mart 1408) itibaren devam ettirerek 600'den fazla mecliste hadis imlâ etti (Süyûtî, *Ta-bakâtü'l-huffâz*, s. 548). 790'lı (1388) yılların başından itibaren yirmi yıllık bir dönem içinde Ahmed b. İsâ el-Kerekî'nin yerine çeşitli tarihlerde kadı nâibliği yaptı, Menûf kadılığında bulundu. Bu arada Cemâliyye en-Nâsiriyye Medresesi'nde meşihatü't-tasavvuf (şeyhüşşüyûh) görevini de üstlendi. Celâleddin el-Bulkinî'nin vefatı üzerine 15 Şevval 824'te (13 Ekim 1421) Sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak tarafından Mısır kâdilkudâtılığına tayin edildi. Kendisine zaman zaman talebesi İbn Hacer el-Askalânî'nin vekâlet ettiği bu görevini on üç ay yirmi bir gün sürdürdü. Aralarında öğrencilerinin de bulunduğu bazı kimseler tarafından Mısır Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay'a şikâyet edilmesi ve bu sebeple görevinden alınması onu çok üzdü. 27 Şâban 826'da (5 Ağustos 1423) Kahire'de vefat etti ve babasının Kahire dışında sahradaki kabrinin yanına defnedildi.

İbnü'l-İrâkî'nin talebesi Takıyyüddin el-Fâsî hocasının fıkıh konularını, fıkıh usulünü, tefsir ve Arap dilini iyi bilen, isabetli fetvalar veren bir âlim olduğunu söyler. İbn Hacer, İbn Tağrîberdî ve Dâvûdî gibi âlimler onun aynı zamanda kuvvetli hâfızası ve üstün zekâsıyla öne çıktığını, devrinin en güçlü hadis hâfızlarından biri kabul edildiğini belirtmişlerdir. Vefatından önce Zeynüddin el-İrâkî'ye geride hangi hadis hâfızlarını bıraktığı sorulduğunda sırasıyla İbn Hacer'in, İbnü'l-İrâkî'nin ve Nüreddin el-Heysemî'nin adını vermesi (*İnbâ'u'l-gumr*, V, 172), onun hadis alanındaki yetişkinliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. İbn Hacer el-Askalânî, İbnü'l-İrâkî'nin hakkı savunma hususundaki tâvîzsiz tutumuyla tanındığına ve herkesle iyi geçinen tabiatıyla temayüz ettiğine, İbn Tağrîberdî mütevazı ve hoşsohbet kişiliğine, Sehâvî de aile fertleri çok, maddî imkânları az bir âlim olduğuna işaret etmiştir.

Eserleri. A) Hadis. 1. *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-İsnâd*. Senedin de veya metninde "recûl, ibnû fülân, bintü fülân" gibi müphem şahısların geçtiği hadisleri derleyerek bu kişilerin kim olduğunu göstermeyi amaçlayan İbnü'l-İrâkî, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Esmâ'u'l-mübhem*, Nevevî'nin *el-İşârât*, İbn Beşkûvâl'in *Gavâmizü'l-esmâ'i'l-mübhem* ve İbnü'l-Kayserânî'nin *İzâhu'l-işkâl* adlı eserlerinden faydalanmış, bu eserleri yer